

Жумабай улуу М.

**СССР КУРАМЫНДА АВТОНОМИЯ ФОРМАСЫНДАГЫ КЫРГЫЗ
МАМЛЕКЕТТҮҮЛҮГҮ**

Жумабай улуу М.

**КЫРГЫЗСКАЯ ГОСУДАРСТВЕННОСТЬ В ФОРМЕ АВТОНОМИИ В СОСТАВЕ
СССР**

M. uluu Jumabay

KYRGYZ STATEHOOD IN THE FORM OF AUTONOMY WITHIN THE USSR

УДК: 93/94 (575.2).

Бул макала СССР курамындагы автономиялык формасына ээ болгон кыргыз мамлекеттүүлүгү жөнүндө жазылган.

Негизги сөздөр: СССРдин курамы, автономия, кыргыздар, мамлекеттүүлүк, эгмендүүлүк.

Статья посвящается кыргызская государственность в форме автономии составе СССР.

Ключевые слова: состав СССР, автономия, кыргызы, государственности, суверенитет.

The article is devoted to the Kyrgyz statehood in the form of autonomy of the USSR.

Key words: USSR, autonomy, Kyrgyz statehood, sovereignty

Кеңеш бийлиги орногондон кийин «Орусия элдеринин укугунун декларациясы жарык көргөн. Ошол жерде элдердин өз тагдырын өзү чечүүгө жана өзүнчө мамлекет түзүүгө укугу бар экендиги жарыяланган. 1917-жылдын 20-ноябрь күнү «Орусиянын жана Чыгыштын бардык эмгекчил мусулмандарына» карата кайрылуусу кабыл алынган. Анда Орусиянын мусулмандары өз жашоосун эркин курууга чакырылган эле. Бирок, кыргыз эли декларациянын үзүрүн үзүл-кесил пайдалануу мүмкүнчүлүгүнө араң гана 20-жылдардын орто ченинде жетишкен.

1922-ж. 6-апрелинде Советтердин бүткүл Түркстандык V съезди РСФСРдин курамындагы Түркстан АССРин түзүү жөнүндөгү чечимин кабыл алган. ТАССР Орто Азиянын кайсыл бир элинин мамлекети болбостон, 5.2 млн. калктан турган (өзбектер – 41.1%, казактар – 19.3%, кыргыздар – 10.8%, тажиктер – 7.7%, түркмөндөр – 4.7%, каракалпактар – 1.4%, көп улуттуу мамлекет болгон. Ошондуктан Түркстан автономиясын бир аз мурун совет бийлиги учурунда айрым тарыхчылар далилдеп жүрүшкөндөй кыргыз элинин мамлекеттүүлүгү деп атоого болбойт.

Кыргыз элинин мамлекеттүүлүккө ээ болуу процесси жөнөкөй жана оңой-олтоң болгон жок. Бул процесске каршы болгон күчтөрдүн жана факторлордун таасири да тийбей койгон эмес. Каршы болгондордун катарында биринчиден, борбордук советтик саясий мамлекеттик ишмерлердин бир бөлүгүнүн улуу державалык позициясы, экинчиден, айрым аз сандуу элдердин арасында кыргыздардын өз алдынчалуулугун тааныгысы келбеген түркстандык айрым жетекчилердин шовинисттик

маанайды тутунган бөлүгүнүн аракеттери; үчүнчүдөн, трайбализмдин таасири кыргыз кызматкерлеринин арасында бийлик үчүн болгон топторунун кокус өз алдынча мамлекеттүүлүк түзүлсө ээлеп турган кызматтарынан бошоп кетишинен корккон бир бөлүгүнүн жаман ой менен тымызын иштеген иштери кирет.

Анкен менен маселенин оң чечилишине өбөлгө болгон шарт-жагдайлар да болгон. Башкы фактор болуп кыргыз элинин өз алдынчалуулугунун объективдүү реалдуулугу эсептелген. Каршы турган күчтөрдүн биргелешкен таасиринин натыйжасында кыргыз тоолуу областын түзүү аракети ийгиликсиз аяктаган. Андан мурун төмөнкү окуялар болуп өткөн эле; 1920-ж. Кыргыз (Казак) АССРи түзүлгөн жана ал 1921-жылы РСФСР ВЦКтин алдында Сырдарыя жана Жетисуу областтарын казактардын курамынан чыгаруу тууралуу өтүнүч менен кайрылган. Маселе негизинен оң чечилген. Мына ушуга байланыштуу дал ошол областтардагы кыргыз калкы эмне болот деген суроо пайда болгон. Башкача айтканда, кыргыздардын казактар менен өзбектердин ортосунда бөлүнүп калуу коркунучу түзүлгөн. 1922-жылы март айында кыргыз элинин алдыңкы өкүлдөрү И. Арабаев, А. Сыдыков жана Ю. Абдырахмановдун демилгеси менен кыргыз уезддерин өз алдынча Тоолуу областка бөлүштүрүү жөнүндөгү маселе көтөрүлгөн. Басмачылардын айрым отряддарынын лидерлери да кыргыздарды өзүнчө автономиялык областка бөлүүнү талап кылышкан.

1922-жылдын 25-мартында Түркстан КП БКсынын катчылыгы ТүркБАКтын Президиумуна курамында Пишпек, Пржевальск, Нарын уездери жана Олуя-Ата уезддеринин тоолуу бөлүгү кирген Тоолуу областты түзүү жөнүндөгү декретти басып чыгарууну тапшырат. Москвада деле бул маселеге жалпысынан оң көз караш менен мамиле жасашкан.

Бирок, бул областтын түзүлүшүнө күтүүсүз жерден Р. Худайкулов башында турган кыргыз жетекчи кызматкерлеринин бир бөлүгү каршы болуп чыккан. Аларды Ташкентте, Алматыда кыргыздар менен казактарды бир эл катары эсептешкен казак жетекчилеринин бир бөлүгү колдоого алган. Алар тарапка Түркстан АССРинин кичи деңгээлдеги жетекчилери – Ходжанов, Асфендияров, Туракулов ж.б да өтүшкөн.

Мына ушунун баары 1922-жылдын 4-июнь күнү Пишпекте өз ишин баштаган, ал турсун Тоолуу

областынын түзүлүшүнүн формалдуу болсо да жарык кылууга үлгүргөн уюштуруу сөздин Сталиндин көрсөтмөсү боюнча Түркстан жана Жетисуу бийликтеринин санкциясы менен таркатылышына алып келген.

Тоолуу областты түзүү аракети кыргыз элинин турмуштук кызыкчылыгына толук өлчөмдө жооп берген. Анткени ал кыргыз элинин толук биригиши үчүн жол ачмак. Социалдык-экономикалык жана саясий көйгөйлөрдү чечүү үчүн өбөлгөлөрдү түзмөк эле.

1924-жылдын январь айында Советтердин Түркстан АССРинин 12-сөздинин кыргыз делегаттары РКП(б) БКга жана СССР БАКынын улуттук кеңешине кат менен кайрылышат. Бул катта, алар кара-кыргыз элин башка улуттар менен бир катарда өз алдынча улут катары таанууну, кара-кыргыз эмгекчилеринин өкүлдөрүн партиялык жана мамлекеттик бийлик органдарына кеңири тартууну өтүнүшкөн.

1924-жылдын март айында РКП(б) БК, ал эми апрель айында Средазбюронун РКП(б) БК Орто Азияны улуттук-аймактык белги боюнча жикештирүү тууралуу токтом кабыл алышат. Өзбек, Түркмөн, Кыргыз, Казак, Тажик аймактык убактылуу комиссиялары түзүлөт. Ошол эле жылдын 12-июнь күнү РКП(б)нын БК «Орто Азия республикаларынын улуттук бөлүнүшү жөнүндөгү токтомуна» кол коюлган. 1924-жылдын 8-сентябрь күнү Түркстан АССРинин БАКынын сессиясы, 14-октябрда РСФСРдын Советтеринин ВЦИКинин 2-сессиясы улуттук бөлүнүш жөнүндөгү токтому кабыл алынган.

Ушул токтомго ылайык РСФСРдин курамында Кара-Кыргыз автономиялуу областы түзүлгөндүгү жарыя болгон. Ошентип, биринчи жолу кыргыздар жана алардын атам замандан бери жердеген аймактары өз алдынча мамлекеттик түзүлүштүн алкагында кайра бириккен. Албетте, бул али чектелген өз алдынчалык кана эле. Ал элдин туруктуу аймактык, экономикалык жана маданий жалпылыгынын калыптанышына өбөлгө болгон, социалдык-экономикалык кайра өзгөрүү процесстери жана элдин улутка айланышын ыкчамдаткан.

Областтын калкы статистикалык бюронун маалыматтары боюнча 828 миң адамды түзүп, анын ичинен кыргыздар – 63.5%, орустар – 16.8%, өзбектер – 15.4%, башка улуттар – 4.3% түзүшкөн.

1924-жылдын 21-октябрь күнү РКП(б) БК жана ВЦИК Президиуму башында Михаил Каменский катчы болгон РКП(б)нын Кыргыз обкомунун уюштуруу бюросун жана башында И. Айдарбеков төрагалык кылган областтык революциялык комитеттин ревком курамын бекиткен.

Областтык борбордун жоктугуна байланыштуу облревком алгачкы мезгилдерде Ташкентте жайгашып турган. 1924-жылдын декабрь айынын аягында облревком Пишпек шаарына которулган жана ошол мезгилден тартып бул шаар Кыргызстандын борбору болуп калган. Кыргызстандын аймагы 5 аймакка:

Ош, Жалалабад, Каракол, Нарын жана Пишпек болуп бөлүнгөн.

Жаңы мамлекеттик түзүлүштүн аймактык бөлүнүшүн даярдоо жана өткөрүү маселесинин үстүнөн райондоштуруу боюнча Орто Азиялык комиссия иштеген. Комиссиянын ишинде өз мамлекеттүүлүгүнө мурдараак ээ болгон жана комиссия мүчөлөрүнүн көпчүлүгүн түзүшкөн Өзбекстандын өкүлдөрү үстөмдүк көрсөтүшкөн. Анын үстүнө Ташкентте союздук бийликтин Орто Азиядагы укук берилген өкүл органдары жайгашкан эле.

Ошондуктан жикештирүү принциптери Өзбек ССРин партиялык бюросу тарабынан даярдалган. Ал принциптер негизинен адилеттүү эле болгон, бирок көчмөндөрдүн жашоо турмушу жетишээрлик деңгээлде эске алынган эмес. Анткени, алар жыл мезгилинин бир учурунда аймактын калкынын көпчүлүгүн түзүшкөн болсо, бөлөк мезгилдерде отурукташкан элдин арасында азчылыкты түзүп калышкан. Ошол себептүү кайрадан түзүлгөн республикалар менен областтарды аймактык жикештирүү боюнча көптөгөн нааразычылыктар келип чыккан.

1925-жылдын 27–30-март күндөрү болуп өткөн Каракыргыз Автономиялуу Областынын Кеңештерин уюштуруу сөзди Абдыкадыр Орозбеков башында турган облаткомдун Президиумун шайлаган.

1924-жылдын 25-майында РСФСРдин ВЦИКинин өзүнүн атайын токтому менен «кара» деген сөздү алып салган жана Кыргызстан «Кыргыз АО» болуп атала баштаган. 1926-жылы 1-февраль күнү ВЦИКтин Президиуму Кыргыз АОНу автономиялык республика кылып кайра түзүү жөнүндөгү чечим кабыл алат. 1927-жылдын 7-мартында Кыргыз АРнын Кеңештеринин 1-уюштуруу сөзди өз ишин баштаган. «Кыргыз АРнын түзүлүшү жөнүндөгү декларацияны» кабыл алган, башында А. Орозбеков турган БАКнын жана анын Президиумун шайлаган. Сессия Эл комиссарлар Кеңешинин төрагасы кылып Ю. Абдрахмановду бекиткен.

1929-жылдын 30-апрелинде Кыргыз АССРинин Кеңештеринин 2-сөзди Кыргыз Республикасынын биринчи Конституциясын кабыл алган. Бул конституция өзүнүн белгилүү декларативдүүлүгүнө жана идеологиялаштырылгандыгына карабастан кыргыз элинин мамлекттүүлүгүн конституциялык түрдө бекемдеген.

Автономия формасындагы кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн негизги белгиси болуп функциялар менен компетенциялардын чектелгендиги эсептелген. Ал төмөнкү бир нече себептер менен шартталган эле.

Биринчиден, автономиялык областтын жана республиканын конституциялык укуктук статусу Кыргызстандын мамлекеттик бийлигинин укук жана ыйгарым укуктарынын олуттуу кыскарышын шарттаган.

Экинчиден, бүткүл союздагыдай эле, республикадагы совет бийлигинин органдарына эч кандай социалдык-экономикалык саясаттын стратегиялык багыттарын өз алдынча аныктоо укуктары берилген

эмес. Кеңештердин бийлиги түпкүрүнөн партиялык уюмдардын диктатына дуушарланган.

Үчүнчүдөн, кыргыз мамлекеттүүлүгү эң башынан эле үч бийликтин кол астында калган болчу. Кыргызстан конституциялык-укуктук көз караштан алганда РСФСРдин курамдык бөлүгү болгон жана ага баш ийген Кыргызстан Орто Азиянын бир бөлүгү болгон себептүү жалпы Орто Азиялык органдарга – Средазбюрога, ЦК ВКЦ(б)га, СредазЭКОСО, Средазводхоз, Средазуголь ж.б баш ийген. Бирдиктүү өлкө болуп башталган СССРдин курамдык бир бөлүгү болгондугунан улам Кыргызстан албетте, союздук органдарын көрсөтмөлөрүн да жетекчиликке алууга милдеттүү болгон. Кыргызстандын мына ушундайча үч кабат баш ийүүчүлүккө кабылышы анын автономиясын катуу чектеп салган.

Ошондуктан Кыргыз АССРинин ЭКСнин төрагасы Ю. Абдырахманов 1928- жана 1930-ж.ж эки жолу Сталинге кайрылып Кыргызстанды союздук республика кылып кайра түзүүнүн зарылдыгын аргументтүү далилдеген.

1936-жылдын 5-декабрь күнү Кеңештердин VIII Бүткүл союздук чукул чакырылган съезди СССРдин жаңы Конституциясын кабыл алган. Жаңы конституцияга ылайык Кыргыз АССРи союздук республика болуп түзүлгөн.

1937-жылы 20-мартта Кыргызстандын кеңештеринин V чукул чакырылган сөзүндү Кыргыз АССРинин жаңы Конституциясын кабыл алат.

Конституция Кыргыз Советтик Социалисттик Республикасын эмгекчилер менен дыйкандардын көз каранды эмес мамлекет экендигин жана башка советтик Социалисттик Республикалар менен бирге СССРдин курамында өз ыктыяры менен бирге тургандыгын жарыя кылды

Бирок, республиканын реалдуу көз каранды эместиги жөнүндө сөз да болушу мүмкүн эмес. Себеби, Конституцияда СССР менен союздук республикалардын ортосундагы компетенцияларды

бөлүштүрүү принциптери жөнүндөгү жоболор жок эле. СССР формалдуу федеративдүү республика катары эсептелгени менен иш жүзүндө унитардык мамлекет болгон.

Мына ошондуктан Кыргызстан 1936-жылы союздук республиканын формасындагы мамлекеттүүлүккө жетишкен менен иш жүзүндө декларативдүү кана көз карандысыздыкты алган.

Анткен менен Кыргызстандын союздук республикага айланышы негизинен оң натыйжаларга ээ болду. Себеби, бул окуя болбогондо 1991-жылы көз карандысыз Кыргыз республикасы да болбойт эле.

Адабияттар:

1. Бейшенбиев Э. Д. Введение историю кыргызской государственности - Бишкек 1994.
2. Каракеев К. К. Образование СССР – торжество ленинской национальной политики. – Ф., 1982.
3. Кененсариев Т. «Тандалган макалалар», Бишкек-Ош – 1999.
4. Кененсариев Т., Эгемназаров Д., 2003. «Менин мамлекетим».
5. Урстанбеков Б. У., Чораев Т.К. Кыргыз тарыхы: Кыскача энциклопедиялык сөздүк. – Ф., 1990.
6. Нурбеков К. «История государства и права Киргизской ССР», часть II. Фрунзе 1974.
7. Кыргызы и Кыргызстан: опыт нового исторического осмысления. – Б., 1993.
8. Ожукеева Т. О. XX век: возрождение национальной государственности в Кыргызстане. – Б., 1993.
9. Каракеев К. К. Образование СССР – торжество ленинской национальной политики. – Ф., 1982.
10. К вопросу государственного строительства Советского Кыргызстана: С.б. док. – Ф., 1964.
11. Малабаев Д. М. Образование СССР и развитие национальной государственности киргизского народа. Ф., 1969.
12. Советский Киргизстан в документах. 1917-1967. Ф., 1983.

Рецензент: д.и.н., профессор Нурунбетов Б.